

**ՄԵԶՈՒԹՐ (ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ)
ԵՎ ՆԵՈՒԹՐ (ՆՈՐ ՔԱՐԻ ԴԱՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. Մ Ե Զ Ո Ւ Թ

Բնական պայմանները — Միջին քարի դարն ընդգրկում է մ. թ. ա. 12.000—8/7.000 թթ.: Այդ շրջանի սկզբում, մ. թ. ա. 12.000 տարի առաջ ավարտվում է սառցածածկույթի հալքը, հետզհետև անհետանում են վյուրմյան սառցադաշտերը: Հայաստանի բնական միջավայրը աստիճանաբար ստանում է իր այժմյան տեսքը: Վյուրմյան ժամանակի դաժան կլիման փոխվում է, սկզբում դառնալով համեմատաբար տաք ու չոր, իսկ հետո՝ խոնավ, անտառային: Նախկինում սառույցով պատված տերիտորիաները, որոնք առատ էին լճերով ու մորենային կուտակումներով, ծածկվեցին լայնատերև անտառներով, առաջ եկան խոտավետ տափաստաններ՝ շատ նման ժամանակակից տափաստաններին: Անհետացան բևեռային կենդանիները՝ հյուսիսային եղջերուն և այլն: Իրենց դարն ապրեցին վերջին մամոնտները, իսկ նրանց տեղը գրավեցին ժամանակակից ֆաունայի անտառաբնակ ներկայացուցիչները՝ աղնիվ եղջերուն, ցուլը, այծյամը, վարաղը, գորշ արջը, կուղբը, վայրի էշը, ձին և այլ կենդանիներ: Այս փոփոխված բարենպաստ բնական պայմաններում Հայաստանի հին բնակիչները հասան մշակույթի նկատելի զարգացման:

Սառցադաշտի վերացումով մարդկանց առջև բացվեցին չբնակեցված հսկայական տարածություններ, որոնք մասամբ, բնակեցվեցին, հավանաբար, ավելի ուշ, նեոլիթյան շրջանում:

Սառցադաշտերի հալքը անհամաչափ է կատարվել, այն տեղի է ունեցել երեք հաջորդական փուլերով, որոնց հետ համընկնում է երեք մշակութային փուլերի փոփոխությունը: Հայաստանի՝ սառույցից աստիճանաբար ազատվող տարածություններում, բնականաբար, հղել են բազմաթիվ կենդանիներ, սկզբում՝ տափաստանային, հետագայում՝ անտառային բնակիչներ: Այդ նոր վայրերը միաժամանակ յուրացրել են նաև մարդիկ. հին որսորդները այնտեղ շինել են իրենց ճամբարները ոչ մեծ ջրավազանների հզրերին, որոնք գոյացել էին հալված սառույցից:

Հայկական լեռնաշխարհի ցածրավայրերը ծածկված էին լճերով ու ճահիճներով, որոնց շուրջը տարածված էին եղեգնուտներ, իսկ ցամաքի մնա-

ցած ընդարձակ գոտին լեռներ էին ու տափաստաններ. սրանք ծածկված էին խիտ անտառներով, սկզբում կեչու, հետո՝ սոճու գերակշռությամբ: Մեզոլիթյան ժամանակի սկզբում կլիման չորային էր, շատ լճեր վերածվում են տորֆային ճահիճների. հետո նորից կլիման խոնավանում է: Հայաստանի հին բնակիչների տրամադրության տակ այդ ժամանակ եղած անտառներում աճում էին պտղատու ծառեր, զանազան մրգեր, ընկուզ, կաղին և պալեոլիթի մարդուն հայտնի այլ բույսեր¹:

Հազարամյակների ընթացքում ստեղծված հին քարի դարի մշակույթը կյանքի նոր պայմաններին ու արտադրության նոր միջոցներին համապատասխան, անկասկած, մեզոլիթի դարաշրջանում պետք է փոխեր իր բնույթը: Ուշ պալեոլիթի համեմատաբար միակերպ մշակույթը զարգանում է նոր ուղղություններով. սառցակալման շրջանից դուրս ընկած ավելի հարավային, գլխավորապես տափաստանային շրջանների ցեղերը ավելի մեծ չափով են ժառանգում ու շարունակում ուշ պալեոլիթի մշակութային ավանդույթները, բան այն տերիտորիաների բնակիչները, որոնք ընկած էին նախալեռնային գոտում:

Ազիլ-տադենուազյան մշակույթ— Միջին քարի դարը բաժանվում է իրար հաջորդող աղիլյան ու տարդենուազյան ժամանակների: Ազիլյան բնակիչները զբաղվում էին վայրի կենդանիների որսով: Ազիլի (Ֆրանսիայի Ազիլ քարայրի անունից) բնորոշ առանձնահատկություններից է կակղամորթների օգտագործումը: Որսորդության հետ միասին նշանակալից դեր է կատարել հավաքչությունը: Մարդիկ հավաքել են նաև զանազան մրգեր, հատապտուղներ, ընկուզ, արմտիք և այլն²:

Մեզոլիթի ազիլյան փուլում, մագդենյանի համեմատությամբ, ոսկրե գործիքները՝ եռաժանիները, ավելի խնամքով են մշակվում: Վերին պալեոլիթին հատուկ բազմազան ձևերի ու տիպերի, ինչպես նաև կոպիտ ու մեծ չափերի վանակատի գործիքների փոխարեն լայնորեն տարածվում են միակերպ մանր ձևերը, այդ թվում՝ սեգմենտները, սրածայրերը, մանր կլոր քերիչները, ինչպես նաև վանակատի միկրոլիթյան երկրաչափական ձևի գործիքները, որոնք ծառայել են որպես եռաժանիների և տեգերի սայրեր, զետեղվելով փայտի կամ ոսկրի հիմքի մեջ: Բնորոշ են նաև խոշոր սեգմենտաձև կոպիտ գործիքները, մասսիվ լայն շեղբերից պատրաստված կտրիչները, սրածայրերը, քերիչներ-շարդիչները և այլն³:

Աղիլյան մշակույթը հետագայում փոխարինվում է նոր, ավելի միակերպ՝ տարդենուազյան (Ֆրանսիայի Ֆերան-Տարդենուազ վայրի անունից) մշակույթով: Տարդենուազյան հուշարձանների կապը աղիլյանի հետ այնքան պարզ ու անփիճելի է⁴, որ այն անվանում են աղիլ-տարդենուազյան մշա-

¹ Մեզոլիթյան մշակույթի բնորոշման վերաբերյալ տե՛ս Պ. Պ. Ефименко, Первообытное общество, էջ 629—633, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 120, Ա. Ն. Բախրաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 3, Ս. Հ. Ստեղծյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 37:

² Տե՛ս Պ. Պ. Ефименко, Первообытное общество, էջ 634:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 633:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 632:

կույթի վանակատի շինվածքները այժմ ավելի են փոքրանում և ստանում առավել բնորոշ երկրաչափական միկրոլիթյան բնույթ։ Տարդենուազյան բնակավայրերի տարածման բնորոշ գիծն է նրանց կապը գետերի երկայնքով ձգվող տերիտորիաների հետ, որտեղ հայտնաբերվել են տարդենուազյան տեղական բնակեցման հետքեր՝ կակղամորթների մեծ թվով խեցիներ, կենդանիների ոսկորներ և քարե, ոսկրե շինվածքներ, ձկների ոսկորների հետ միասին⁵։ Հանդիպում են նույն մեծ բնակավայր-կացարաններ (գետնափոր տներ), որտեղ կան ոչ խորը կլոր փոսեր՝ հատուկ օջախներով⁶։ Հարթավայրերում մըշտական բնակավայրերը տարդենուազյան ժամանակի մարդիկ օգտագործել են միայն ձմռանը, իսկ ամռանը տեղափոխվել են բարձրագիւր վայրեր (լեռներ)։ Դրանով կարելի է բացատրել այն հետաքրքիր փաստը, որ տարդենուազյան բնակավայրերը գտնվում են բարձր տեղերում։ Մարդիկ բնակվել են գետերի ափերին, քարայրներում, անտառներում։

Հայաստանի մեզոլիթյան բնակչությունը. ցեղերի և ցեղային լեզուների առաջացումը— Մեզոլիթյան և հաջորդ նեոլիթյան ժամանակը բնորոշվում է արտադրողական ուժերի զարգացման ընդհանուր փոփոխությամբ. դա նետ ու աղեղի հայտնագործման ու տարածման ժամանակն էր⁷. «Աղեղը, լարը և նետը,— գրել է էնգելսը,— արդեն մի շատ բարդ գործիք են կազմում, որի գյուտը ենթադրում է երկար կուտակված փորձ և սուր մտավոր կարողություններ, ուրեմն նաև միաժամանակ ծանոթություն բազմաթիվ այլ հայտնագործությունների հետ»⁸։ Առավել վաղ նետող հարմարանքները, որոնք ուժեղացրել են մարդկային ձեռքի գործունեությունը, եղել են նետող տախտակը, պարսատիկը։ Աղեղի հայտնագործումը կտրուկ շրջադարձ էր քարի դարի պարզ տեխնիկայում։ Մյուս բոլոր նետող գործիքների համեմատությամբ, աղեղը հեռու հարվածող հուժկու զենք էր։ Հին որսորդների աղեղը ոչ միայն ընդլայնեց զենքը նետելու գործողության շառավիղը, համեմատած նետող տախտակի հետ, այլև իր պալեոլիթյան նախորդին մեծապես գերազանցեց թեթևությամբ ու նպատակահարմարությամբ, դիպուկությամբ ու արագությամբ։ Աղեղը նշանակալիորեն բարելավեց որսորդ ցեղերի կյանքը և թեթևացրեց ամենօրյա ծանր աշխատանքը⁹։

Միաժամանակ ծագում են այլ, նույնպես մեծ նշանակություն ունեցող նոր գործիքներ. այդպիսին է, օրինակ, առաջին տաշուրագը և քարե կացինը. դրանց թվին են պատկանում նաև ներդիրավոր գործիքները, դանակները, տեգերի ծայրերը, որոնք ունեցել են փայտե կամ ոսկրե հիմք¹⁰։ Սրանք ծագել են մեզոլիթի ժամանակ և լայն տարածում ստացել նեոլիթի ավելի բարենպաստ պայմաններում։ Դրա հետևանքով էլ արմատական փոփոխություն է տեղի ունեցել տնտեսական կյանքում։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 629, 635։

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 630—631։

⁷ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 42—43։

⁸ Э. Энгельс, *Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը*, էջ 32։

⁹ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, *Археология Закавказья*, էջ 25—26։

¹⁰ Տե՛ս А. П. Ефименко, *Первобытное общество*, էջ 44։

Արտադրության միջոցների այդ էական փոփոխությունը արտահայտվեց նրանով, որ աստիճանական անցում կատարվեց հավաքիչների և որսորդների նախնադարյան տնտեսությունից դեպի հողագործների ու անասնապահների տնտեսություն: Փոփոխություններ առաջ եկան նաև տոհմական համայնքների մեջ: Արդեն վերին պալեոլիթում առանձին տոհմական համայնքները ոչ թե բոլորովին մեկուսացած միավորներ էին, այլ էկզոգամ ամուսնությամբ միացած էին ուրիշ ազգակից համայնքների հետ: Մեզոլիթի շրջանում նկատվում է անցում դեպի զույգային ընտանիք (զուգամուսնություն), որ, բնորոշ է մայրական տոհմական կազմակերպության ծաղկման փուլին:

Այժմ, ինչպես բնորոշ է տոհմական կարգին, երկու կամ ավելի էկզոգամ տոհմերի փոխադարձ ու պարտադիր կապի պայմաններում ծագում է ցեղական բարդ կազմակերպություն՝ միմյանց ազգակից տոհմական համայնքների միագումարը: Ցեղերը, իրենց հերթին, կազմում են ժամանակավոր, ոչ կայուն միություններ: Ցեղերի միջև կապերը ոչ միայն օգնում են հայտնադործումների ու մշակութային նվաճումների տարածմանը, այլև մի շարք դեպքերում մեծ ցեղական ընդհանրությունների ծագմանը նշանակալից տերիտորիայի վրա:

Միաժամանակ տոհմական համայնքների միավորման հետևանքով ծագում ու զարգանում են տարբեր տոհմերի խոսվածքներից առաջացած ընդհանուր ցեղային լեզուները, որոնք հասկանալի էին հաղարավոր մարդկանց:

Ցեղային լեզուների և արտադրական նորույթների տարածման համար մեծ նշանակություն է ունեցել տոհմական կարգերին հատուկ սեզմենտացիան (տոհմերի և ցեղերի բաժանում). կյանքի համար առավել բարենպաստ պայմաններում տոհմերի ու ցեղերի ներսում բնակչության թվի աճը հասցրել է տոհմական համայնքների բաժանման և տեղափոխման դեպի նոր, ավելի քիչ բնակեցված շրջաններ: Այժմ առաջվանից ավելի խիստ է զգացվում առանձին շրջանների ու երկրների պատմական զարգացման տեմպերի տարբերությունը, երևան են գալիս տեղական մշակույթների շատ յուրահատկություններ:

Հետսառցային ժամանակի որսորդներն ու հավաքիչները ավելի շարժուն էին, քան նրանց նախորդները և, հավանաբար, կիսաթափառական կյանք էին մարում՝ մերթ Բնակվում էին գետի կամ լճի ափին, մերթ քոչում անտառները, մերթ բարձրանում լեռները: Իրենց բնակավայրերը նրանք պատրաստում էին (բացի քարայրներից) նաև բաց տարածություններում, սովորաբար, մարգագետինների վրայի դարավանդների, ավազաթմբերի կամ սարահարթերի վրա: Այդ ժամանակի մշակութային մնացորդների սակավությունը վկայում է մի տեղում քիչ մնալու մասին: Նոյն նաև երկար ժամանակի, հավանաբար, ձմեռային բնակավայրեր՝ քարայրներում¹¹:

Հետսառցային ժամանակի բնակավայրերը վկայում են հասարակարգի ներսում կատարված փոփոխությունների մասին. դրանք իրենց չափերով զգալիորեն զիջում են ուշ սառցային դարաշրջանի բնակավայրերին և ավելի շատ են հանդիպում. դրանով կարելի է բացատրել համայնքի տրոհումը ավելի մանր խմբերի: Նեո ու աղեղի երևան գալով երկրորդական նշանակություն ստացավ շրջափակելու միջոցով որս անելը: Այժմ քիչ մարդիկ էին պետք: Հավաքչության

¹¹ См. П. П. Ефименко, Первообычное общество, էջ 629:

դիրի աճը կապված էր կնոջ աշխատանքի հետ և մեծ կոլեկտիվ շէր պահանջում, լայց չպետք է կարծել, թե կոլեկտիվների փոքրացումը խզում է ցեղական կապերը. այդ կապերը պահպանվել են և իրենց արտահայտությունն են գտել միասնական հարաբերություններում: Նման փոքր կազմակերպություն մինչև վերջերս գոյություն ունեւ որոշ ավատարիական ցեղերի մեջ:

Ժամանակակից մարդու առաջացումը— Մեզոլիթում է առաջանում ժամանակակից մարդը: Մեզոլիթի մարդը տարբերվում է կրոմանյոնյանից (պեղածո բանական մարդուց): Մեզոլիթյան ցեղերի գոյության հիմնական աղբյուրը շարունակել է մնալ որսորդությունը, որը, սակայն, շատ կողմերով կատարելագործվել է՝ համեմատած պալեոլիթի դարաշրջանի որսորդության հետ: Դա երեւում է թեկուզ այն բանից, որ ուշ սառցային ժամանակ որսորդական զենքերը նշանակալիորեն զարգանում են, հանդես է գալիս նետ ու աղեղը: Այս ժամանակ մարդիկ որսում էին թռչուններ՝ սագ, աղավնի, նաև նապաստակ, վայրի ձի: Սակայն գոյության գլխավոր աղբյուրը եղել է հյուսիսային եղջերուի, քարայծի, վայրի ոչխարի որսը¹²: Հյուսիսային եղջերուն տվել է մարդուն բոլոր անհրաժեշտ մթերքները՝ սնունդ, հագուստ (մորթի), գործիքներ և զենքեր պատրաստելու համար ոսկոր և եղջյուր:

Կոպիտ քարե գործիքներից նետ ու աղեղին անցնելը պայմանավորեց որսորդության մեծ մթերատվությունը, որը հող պատրաստեց կյանքի որսորդական ձևերից անցնելու կենդանիների ընտելացմանը և նախնադարյան անասնապահությանը: Այլ խոսքով՝ անցում կատարվեց դեպի նախնադարյան արտադրության նոր փուլը:

Կարևոր նշանակություն ունեւ հին որսորդների կյանքում շան ընտելացումը. շունը առաջին ընտելացված կենդանին էր, նրա ոսկորները գտնվել են ուշ մեզոլիթյան քարայրներում: Դատելով ոսկորներից, մեզոլիթյան շունը ավելի շատ հիշեցնում է գայլին. նա որսորդության ժամանակ օգնել է տիրոջը, իսկ սովի դեպքում կեր դարձել նրան:

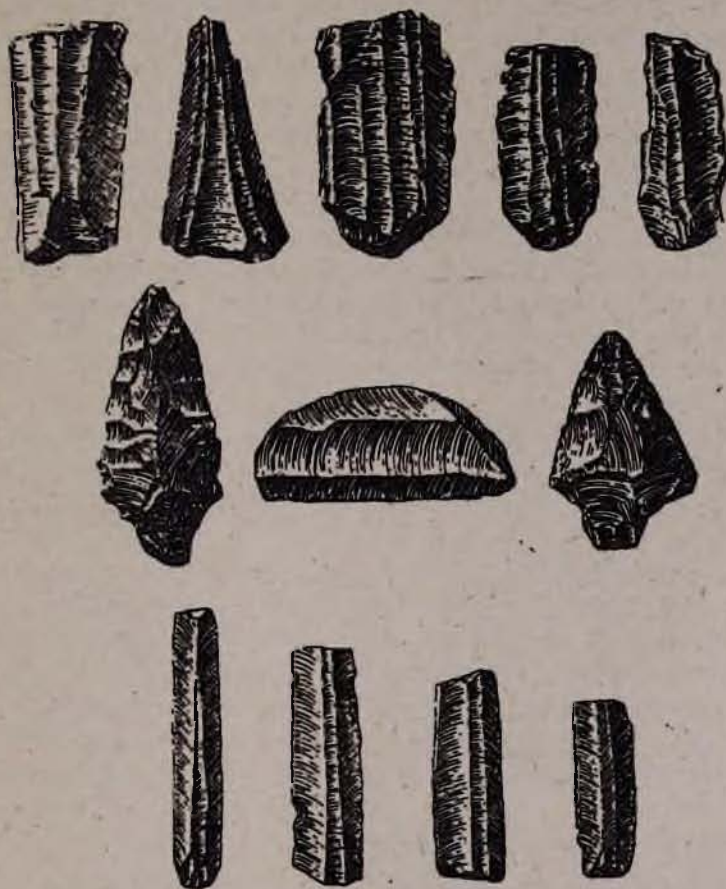
Մեզոլիթյան ֆաբե գործիքները Հայաստանում— Մեզոլիթի քարե և ոսկրե գործիքներն իրենց արմատներով հասնում են մինչև ուշ պալեոլիթ: Մեզոլիթյան շինվածքների առավել վաղ ձևերը՝ սլաքները, քերիչները, սրածայրերը, գործ են ածել Զաղալի (Թալինի շրջանում) և Արեգունի բլրի բնակիչները: Սրանք գործիքները պատրաստել են վերին պալեոլիթյան նախատիպերի հիման վրա՝ գերազանցապես մանր շեղբերից: Արտին լեռան Արեգունի բլրի վրա հայտնաբերվել են նաև ուշ մեզոլիթյան կայաններ՝ հազարավոր մշակված քարե գործիքներով, որոնք աչքի են ընկնում պատրաստման բարդ տեխնիկայով¹³: Մեզոլիթի ժամանակի վարպետները տիրապետում էին օբսիդիանի բարակ մատիտաձև պրիզմայաձև միջուկներից երկար ու նեղ՝ ուղիղ եզրերով շեղբեր հանելու արվեստին, դրա համար էլ նրանց պատրաստած նետերի ծայրերը ավելի կատարյալ էին, խիստ համաչափ սուր ծայրերով՝ ուռնեւ տերեւի նման: Մեզոլիթի մշակույթի ամենալավ և բնորոշ հետքերը տվել են Արտին լեռան Արեգունի բլրի կայանը, զաղաները և ուշ մեզոլիթի տորֆային բնակավայրե-

¹² Տե՛ս A. B. Арциховский, Основы археологии, էջ 47.

¹³ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 166—167:

րը, որոնց մի մասն այժմ ճահճուտների տակ է անցել: Մեզոլիթյան ուշ հուշարձաններին շատ բանով մոտ են Արտին լեռան հարավում գտնվող քարայրները:

Հայկական լեռնաշխարհի ուշմեզոլիթյան ցեղերը լայնորեն օգտագործել են նաև այլ յուրահատուկ հնարներ, որ կիրառվել են երկրաչափական ձևերի՝ մանր օբսիդիանե գործիքների (միկրոլիթների), եռաժանիների ներդիրների, նետերի, տեգերի ծայրերի պատրաստման համար: Գործիքները հանդիպում են մեկուսացված կուտակումների ձևով, փոքրաթիվ կոմպլեքսներով: Այս հանգամանքը խոսում է մեզոլիթյան մարդկանց թափառական կյանքի մասին:

Միջին ֆառի դարի (մեզոլիթի) գործիքներ. Սառաճի դար

Մեզոլիթի վերջում լայն տարածում են գտնում նաև խոշոր քարե կացիների և ուրագների տիպի հատուկ գործիքները¹⁴, որոնք առաջ բացակայում էին: Այդպիսի գործիքները հաճախ ամրացվել են եղջյուրի կոթին: Սրանք պատրաստ-

¹⁴ См. А. В. Арциховский, Основы археологии, т. 2 46—50.

վում էին մինչև այդ չկիրառված տաշման, ռետուշի և գայլիկոնեկու եղանակով: Մեծ զարգացման էր հասել եղջյուրի մշակությունը:

Դատելով կայաններում հանդիպող մշակույթի մնացորդներից, դրանց բնակիչները եղել են ճարպիկ ու քաջ որսորդներ, որոնք բացի խոշոր կենդանիներից, ջրային թռչուններ (բադ, սագ և այլն) ու ձկներ են որսացել:

Ձկնորսությունը կարևոր տեղ է գրավել մեզոլիթի մարդու տնտեսության մեջ: Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ էին ձկներով: Մեծ նշանակություն են ունեցել թակարդները, ցանցերը, քարե ծանրոցները, ուռնու ճյուղներից հյուսված կողովները¹⁵:

Մեզոլիթյան դարաշրջանի բնորոշ գծերից մեկն էլ փայտամշակությունն էր, որի զարգացումը կապված էր ջրային թռչուններ ու ձկներ որսալու անհրաժեշտության և, առաջին հերթին, լաստերի օգտագործման հետ: Լաստերը պատրաստում էին ծառերի բնից: Երևացին նաև առաջին փորված մակույկները: Մակույկները հաճախ փորվում էին կրակով: Հավանաբար կրակը լայնորեն կիրառվել է նաև թիեր պատրաստելու համար, տեգերի ծայրերը սրելու և ամրացնելու ժամանակ և այլն¹⁶: Փայտի մշակումը զարգացել էր քարե գործիքների նոր տիպերի (փոքր կացիների, գրերի, փայտամշակման այլ գործիքների) երևան գալուն համընթաց: Սկզբում այդ գործիքները կոպիտ էին ու անկատար: Դրանք սովորաբար կոշվում են մակրոլիթներ (մեծ քարեր): Մակրոլիթների երևան գալը նախադրյալ էր հանդիսանում քարե գործիքների նոր ձևերի ու տեխնիկայի տարածման համար, որ բնորոշ է նոր քարի դարի՝ նեոլիթի ժամանակաշրջանին:

Ուշ մեզոլիթի մարդիկ, տնտեսության մեջ օգտագործելով ոսկորը և եղջյուրը, թողել են մեզ իրենց արվեստի օրինակները: Վերին պալեոլիթի մարդկանց նման նրանք նախշել են իրերը, ոսկրե գործիքները, տեգերի կոթերը, սլաքները և այլն¹⁷:

Հետսառցային ժամանակն իր հետ բերեց շատ նորություններ՝ հին ցեղերի բնակեցում ֆիզիկա-աշխարհագրական տարբեր գոտիներում, քարի մշակման նոր եղանակներ, որսորդություն՝ նետի ու աղեղի օգնությամբ, կենդանիների ընտելացման առաջին նշաններ, իսկ հավաքչությունը նախադրյալներ է ստեղծում ապագա հողագործության առաջացման համար: Հայաստանի տերիտորիայում բնակվող հին ցեղերը այս ամենով հասան նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման մյուս փուլին՝ նոր քարի դարին (նեոլիթին):

2. Ն Ե Ո Ւ Ի Թ

Նեոլիթը՝ նոր քարի դարը, ընդգրկում է մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակները: Դա անցման մի կարևոր փուլ է հավաքչությունից ու որսորդությունից դեպի վաղ երկրագործությունը, անասնապահությունն ու նստակեցությունը:

Մինչև այսօր էլ Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթը տակավին քիչ է ուսումնասիրված: Բավարար չափով պարզաբանված չին Հայկական լեռնաշխարհ-

¹⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первообытное общество, էջ 634:

¹⁶ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 46, 53:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первообытное общество, էջ 382, 384, 528, 532: